

De onderste steen boven

25 jaar bouwhistorie

Stadsgidsen zullen niet gauw, vermoed ik, de fraaie voorgevel van de uit 1619 stammende pastorie van de Kruisbroederskerk links laten liggen. Dank zij een gelukkig toeval en de alertheid van de dienst bouwhistorie kon deze gevel drie jaar geleden prachtig worden gerestaureerd. Het is een van de manieren: ontleistering, waarna een oude realiteit in al haar schittering in het zicht komt. Bij de ingrijpende verbouwing van de kerk door Jan Stuyt in 1914-1916 was deze gevel al een keer eerder ontleisterd. De architect pleitte toen al voor drastische restauratie, maar geldgebrek dwong hem de uitbundige architectuur van de gevel weer fors onder te pleisteren en daardoor aan het zicht te onttrekken. Voor ruim tachtig jaar!

In het fraaie boek onder redactie van Hans Willems, Gabri van Tussenbroek, Rob Gruben en Ronald Glaudemans met 25(!) artikelen, waarmee de gemeentelijke dienst bouwhistorie, opgenomen in de BAM (Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten), onlangs haar zilveren jubileum vierde, kan ieder de gedetailleerde beschrijving lezen van dit spectaculaire succes, het minutieuze onderzoek dat tevoren moest worden gepleegd en de zorgvuldige wijze waarop de mensen bij de restauratie te werk zijn gegaan. Het is overigens maar één voorbeeld uit de vele, die de lezer in dit boek, voorzien van talrijke illustraties, bouwtekeningen en schematische voorstellingen aantreft. De bundel artikelen is in zes overzichtelijke hoofdstukken ingedeeld; de tekst uitvoerig gedocumenteerd, de medewerkers (een lange lijst!) en de auteurs worden tenslotte kort gepresenteerd. Maar misschien nog meer tot de verbeelding spreekt het gelukkige initiatief van de twee bouwhistorici van onze gemeente Ir. Ad van Drunen en Ir. Harry Boekwijt eind jaren tachtig.

De gemeente stelde Van Drunen aan als eerste bouwhistoricus in onze stad en feitelijk van ons land, omdat in 1975 in Utrecht én in onze stad tegelijkertijd bouwhistorie als officiële discipline een plaats kreeg naast archeologie en monumentenzorg. Hij vierde dus een jubileum en naar verluidt, gaat hij binnen afzienbare tijd promoveren uiteraard op een onderwerp uit de bouwhistorie. Dat initiatief – het werk had zich intussen torenhoog opgestapeld – betrof de opzet en inrichting van een cursus voor aankomende vakgenoten, vrijwilligers dus met het hart op de juiste plaats. Karel Emmens doet er een duidelijk boekje over open. Er bestond nergens een opleiding voor bouwhistorici. Hij aarzelt niet die cursus 'de nieuwe Bossche school' te noemen.

In onze stad hebben in het verleden uit eigen ervaring de kerkarchivaris Jan Mosmans en A.F.O. van Sasse van Yssel heel veel vastgelegd. Bouwhistorici putten er nog steeds dankbaar uit. Dat was trouwens tot dan toe ook de praktijk in heel ons land. Tal van anderen: reizigers, archivariissen en bouwkundigen vormden de belangrijkste categorieën mensen, later aangevuld met archeologen en architectuurhistorici die heel lang uit eigen waarneming, stages, zelfstudie en werkervaring hun kennis opbouwden: een systematische opleiding ontbrak immers. De kandidaten voor de Bossche cursus werden meteen voor het bouwhistorisch blok gezet: het was aanpakken geblazen, stage lopen, onderzoek doen, tekenen, analyses maken en uitvoerder spelen bij tal van werkzaamheden. Het waren de eerste stagiairs. En hun aantal groeide gestaag. Want deze pragmatische aanpak loonde. Sommige auteurs van dit boek zijn zo begonnen en hun enthousiasme is tot vandaag even levend gebleven. Op vele manieren bevolken zij voor een deel de dienst in de

Tien jaar geleden leidde bouwhistoricus Ad van Drunen (met wijsvinger) tijdens Open Monumentendag belangstellenden rond in de Hof van Zevenbergen. (Uit: De onderste steen boven)

Bethaniestraat, maar velen vonden ook hun weg op tal van plaatsen in Nederland. De cursus heeft elders in Nederland navolging gekregen.

De 25 auteurs bestrijken het brede veld van de bouwhistorie: sommige in bespiegelende artikelen, maar de meeste in heel praktische uiteenzettingen over de talrijke bouwprojecten die de dienst de afgelopen 25 jaar met voortvarendheid in de stad heeft aangepakt. We komen de klacht tegen van onvoldoende mankracht voor talrijk werk en ook de voorrang die de gemeente of projectontwikkelaars soms aan economische belangen geven ten koste van het verzerkd bewaren van ons historisch erfgoed. Het zal altijd wel een wikken en wegen blijven tussen belangen van tegenstrijdige aard. Maar er valt ook veel goeds te melden. Bouwhistorisch onderzoek dat de weg vrijmaakt voor een verantwoorde restauratie of tot initiatieven prikkelt om nieuwe en vooral verantwoorde wegen in te slaan. Alleen al het bestaan van een eigen dienst voorkomt natuurlijk veel voortijdige sloop, afbraak en geknoei.

Het klimaat in Nederland en in onze stad is natuurlijk sinds de jaren zestig van de vorige eeuw ook drastisch veranderd: er is veel meer begrip, belangenorganisaties houden de vinger aan

de pols, er is overleg en er zijn juridische procedures, die belangstellende burgers vaak met succes niet schromen tegen de gemeente aan te spannen.

Maar diezelfde gemeente maakt zich tegenwoordig ook sterk om het aantal beschermde panden uit te breiden en ze zonodig op de lijst van rijks- of gemeentemonumenten te krijgen. En zeker niet op de laatste plaats: het economisch tij is gunstig. Meer geld voor restauratie en onderzoek.

Zonder op volledigheid aanspraak te willen maken noem ik een aantal bouwhistorische objecten die in het boek aan de orde komen: het zalencomplex van de Boulevard aan de Snel-lestraat, het Keershuis, de Moriaan, het huis Markt 67, het pand Hinthamerstraat 89-91, achtergevel van het huis 'Het Franse kabinet', Kerkstraat 73,

Hoge Steenweg 9 en 11, de gevel van de Sint-Antoniuskapel, huis de Capenborg, traptoren van de Munt, een middeleeuws huizenblok aan het Orthen-eind, een 'camere' aan het Pieter de Gekstraatje, waarvoor het Brabants Monumentenfonds onlangs de status van rijksmonument heeft verkregen. Een apart hoofdstuk vormt natuurlijk de digitalisering en vooral de didactische presentatie. In het verleden heeft de dienst enkele interessante tentoonstellingen georganiseerd. Het boek besteedt ook aandacht aan het gebruik van allerlei bouwmaterialen door de eeuwen heen, het vervoer ervan naar onze stad, balken, bloemetjesbehang, diamantkoppen en basaltzuilen. Scholing, interieuronderzoek, methoden, historische inventarisaties en vooral veel historische achtergronden komen

deskundig toegelicht aan de orde. Misschien kampt de dienst in de Bethaniestraat niet meer met gebrek aan werk- en opslagruimte, maar een fraaie entourage voor presentatie, lezingen en tentoonstellingen blijft al veel te lang een vrome wens. Hier doet de gemeente de eigen dienst te kort.

De vele kenners en liefhebbers van onze stad kunnen dit boek niet ongelezen laten. Hun kennis wordt erdoor aangevuld en wat meer is: er ontstaat inzicht voor allerlei middeleeuws erfgoed dat achter later opgetrokken gevels uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw verscholen gaat en nu tenminste gedocumenteerd behouden blijft.

H. Willems, G. van Tussenbroek, R. Gruben, R. Glaudemans, *De onderste steen boven*. Bij boekhandel Adr. Heinen verkrijgbaar. Prijs: f 49,95.

Brieven van Fanny Philips 1942-1943

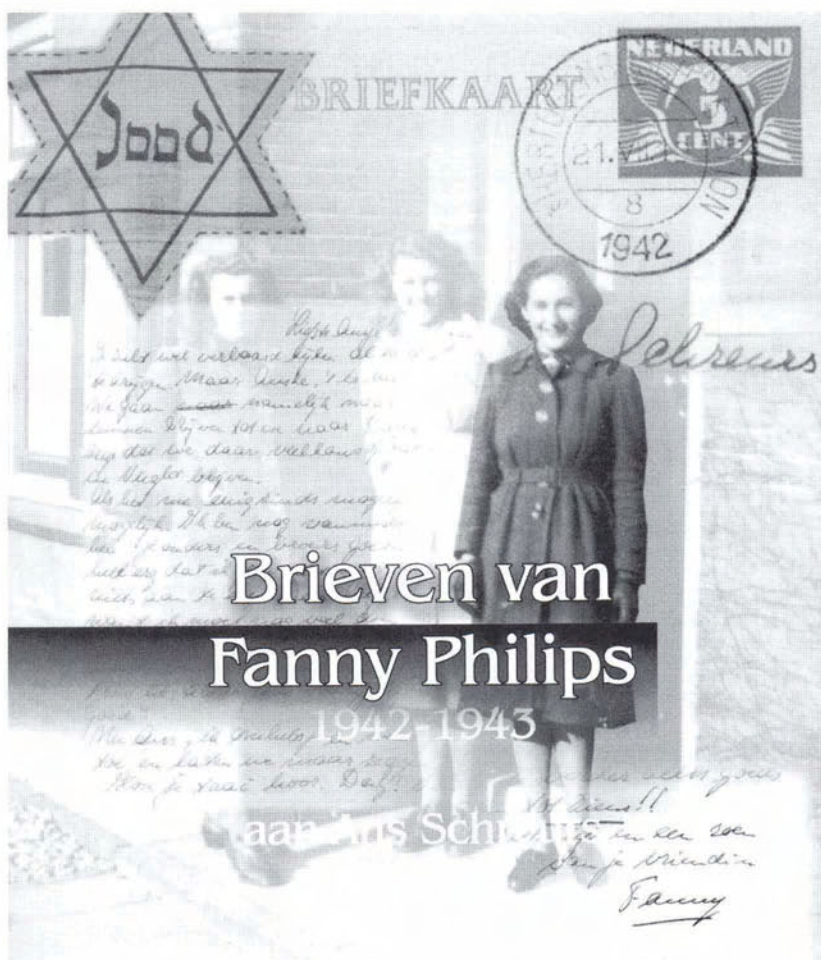
Opmerkelijk oorlogsdocument

Dit boek behelst de geschiedenis van een moord. Een moord, tevens massamoord, op nimmer gekende schaal. Met voorbedachten rade en in koelen bloede gepleegd. De moordenaars waren Duitsers, de vermoorden Joden, in Nederland ongeveer honderduizend, nog geen twee percent overigens van het totaal aantal slachtoffers, door deze Duitsers bij hun Endlösung der Judenfrage gemaakt.

Zelden zal een boek zó indringend zijn begonnen. Het zijn de eerste regels van ONDERGANG, het magistrale boek in twee delen uit 1965, waarin Dr.J. Presser de vervolging en de verdelgung van het Nederlandse Jodendom 1940-1945 schetst. Acht jaar eerder verscheen als boekenweekgeschenk: NACHT DER GIRONDIJNEN, met als onderwerp het drama van Westerbork, doorgangskamp voor de transporten naar de Duitse Vernichtungslager. Opvallend was het motto, waaronder de toen anonieme inzender, dezelfde, zijn tekst uit eigen bittere ervaring opgeschreven, naar de jury stuurde: *Homo homini lupus*, de mens is een wolf voor zijn medemens. Sindsdien is een omvangrijke reeks

boeken, getuigenissen en documenten verschenen, die voortdurend nieuw licht werpen op die duistere periode in onze geschiedenis, die van niemands netvlies wijken wil. Vier publicaties vallen vooral op. Ze lijken ons te ontroeren door hun treffende overeenkomst. De auteurs zijn alle joodse meisjes, kinderen en aankomende volwassenen, adolescenten; twee ervan zijn gekooid, ondergedoken, de twee andere lopen ogenschijnlijk vrij rond, maar met die wurgende onzekerheid, dagelijks, van naderend en onafwendbaar onheil. Het wereldberoemde dag-

boek van Anne Frank gaat voorop, ook in de tijd. Dan volgt een vrij onbekende publicatie van een Gorcums meisje Esther van Vrieland: *Esther, een dagboek 1942*. Zij moet haar dagboek afbreken wegens deportatie. Vorig jaar verscheen: *Rose Jakobs: De roos die nooit bloeide, dagboek van een onderduikster, 1942-1944*, bezorgd door haar zus Edith Samuel-Jakobs. Het bevat de authentieke tekst van drie schoolschriften, waarin zij bericht over haar onderduikperiode in Nijmegen en Beek. Zij maakt nog enkele dagen bevrijding mee, maar wordt dan op

2 oktober 1944 getroffen door een granaatscherf tijdens de gevechten rond de luchtlandingsoperatie Market Garden. Gruwelijker tragiek lijkt nauwelijks denkbaar. Ze vluchtte met haar familie vóór het uitbreken van Wereldoorlog II uit het Duitse Oldenburg naar Nederland en woonde tot augustus 1942 in 's-Hertogenbosch, Moliusstraat 20. Toen besloot haar vader onder te duiken. In juli van dat jaar vonden immers de eerste grote deportaties plaats. De Duitsers kondigden aan dat zij alle joden naar Polen zouden 'evacueren'. Rose was leerling geweest van de school van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen aan de Van der Does de Willeboissingel en later van het Joods lyceum in de Papenhulst.

En nu, als vierde, de publicatie van 43 brieven, die Fanny Philips, dochter van de directeur van Antonio-sigaren in Den Bosch, schrijft aan haar niet-joodse vriendin Ans Schreurs die op een internaat in Reusel verblijft. Fanny is leerlinge van het Marialyceum (thans Jeroen Boschcollege in onze stad, toen gevestigd in de Hinthamerstraat, thans bibliotheek). Ze woont in villa Muiserick in Vught, helpt als vrijwilligster van de Joodse Raad gevangenen, die de zes kilometer bepakt en beladen van het station naar het kamp moeten afleggen. Ze is zeventien als de Tweede Wereldoorlog uitbreekt. Nog treffender is de overeenkomst tussen de beide laatste publicaties: ze verschijnen beide ruim 50 jaar na hun ontstaan. De schoolschriften van Rose Jakobs liggen een halve eeuw in de kast en haar zus kan maar niet tot een uitgave komen. Schroom weerhoudt haar. De brieven van Fanny Philips zijn min of meer toevallig aan het licht gekomen. René Kok, de Bossche docent geschiedenis aan het Sint-Janslyceum werkte aan het voorbeeldige boek samen met collega-historici Kees van den Oord en

Jeroen van den Eijnde. Zij kwamen na lang speurwerk in contact met Tiny van Benthem, een oude schoolvriendin van Fanny. Opnieuw aarzeling voor publicatie en na een halve eeuw breekt ook hier de ban.

Het meest verbijsterend is wel, dat mensen tot het laatste toe gedacht hebben de macabere dans te kunnen ontspringen. Aan onderduiken heeft het gezin Philips namelijk niet serieus gedacht. Zij rekenden op een aparte behandeling als *Barneveld-Joden*.¹ En toen de oproep kwam, hebben ze zich eenvoudig gemeld. Opstappen op de Parade. Daar staat de bus klaar om het hele gezin naar Westerbork te vervoeren. Op de Graafseweg was de chauffeur zo vriendelijk aan Fanny's verzoek te voldoen even te stoppen. Ze wilde nog afscheid nemen van haar vriendin en een klein pakje afgeven. Dat moest de ontvanger ongeopend bewaren tot de dag dat zij terug zou komen. Niet zonder emotie is dat pakje pas enkele maanden geleden, ruim een halve eeuw na datum, inderdaad opengemaakt. Het bevatte honderd foto's van haar familie, haar zelf, haar school, vrienden, sport. Er zaten bovendien twee schoolagenda's in vol aantekeningen. De integrale publicatie van haar 43 brieven, voorvallen uit de twee schoolagenda's, toevoegingen uit schoolarchieven en historische aanvullingen van oorlogsgebeurtenissen in land en stad stampelen het boek tot een uniek en ontroerend tijdsdocument. Het boek is wat Presser eens heeft genoemd een 'extern' dagboek: waarin de wereld van de jeugdige schrijfster het middelpunt vormt en niet zozeer haar innerlijke roerselen. Het is de sfeer die ons uit elke pagina tegenwaait: discriminatie, vrijheidsbeperking, toenemend isolement, uitstoting, rechteloosheid, angst voor de toekomst en tegelijk onvoorstelbare hoop, omdat er eenvoudig geen mens was, en zeker Fanny niet, die zich

deze afloop heeft durven en kunnen voorstellen. Zo ontstond een aangrijpende reconstructie van het leven van Fanny Philips. In tegenstelling tot Anne Frank, die journaliste wilde worden en haar dagboek schreef met de bedoeling het later te publiceren, waren deze brieven en schoolagenda's natuurlijk alleen bestemd voor persoonlijk gebruik. Dat maakt het boek hoogst authentiek en het verklaart ook de schroom van de vriendin toestemming te geven om toch tot publicatie over te gaan. Het boek geeft een indringende kijk op een leven in een beklemmende wereld, waarin opgroeiende meisjes ook allerlei praat over onbelangrijke zaken uitwisselen. Op 14 september 1943 wordt Fanny samen met haar ouders, broer Hans en zus Heleen op transport gesteld naar het vernietigingskamp Auschwitz. Ze is twintig, wanneer ze drie dagen later in de gaskamer sterft. Haar laatste brief uit Westerbork van maandag 31 mei 1943 aan Ans Schreurs vormt met een foto van haar zelf, nog vrolijk en onbewust van het lot dat haar wacht, de omslag van het boek. Vooral leerlingen zal dit document aanspreken, maar ook volwassenen.

Brieven van Fanny Philips 1942-1943, aan Ans Schreurs. Uitgave Stichting Nationaal Monument Vught i.s.m. boekhandel Adr. Heinen. Het boek kost f 19,95.

Noot

- 1 De groep zogenaamde *Barneveld-Joden* bestond grotendeels uit maatschappelijk of cultureel min of meer vooraanstaande Joden, met hun gezinsleden. Ze verbleven in kasteel De Schaffelaar en werkverschaffingskamp De Biezen in Barneveld. Gaandeweg werd hun bewegingsvrijheid ingeperkt. Uiteindelijk werden ook zij weggevoerd naar Westerbork. Een aantal van hen kwam om in Auschwitz.